

НОВА КНИГА ПО ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИСТИКАТА

РЕЦЕНЗИЯ ЗА МОНОГРАФИЯТА:

Муртузалиев, С. И. България в тени полумесеца. Изучение истории Болгарии и Османской истории в России (XV – первая половина XIX в.). М.: Издательство „Таус“ издательской группы „Мамонт“, 2013. 408 с.

Д. Христов

На вниманието на читателите е предложена нова книга на руския историк, българист и османист Сергей Муртузалиев. Книгата е озаглавена „България в тени полумесеца. Изучение истории Болгарии и Османской империи в России (XV – первая половина XIX в.)“. Изданието е под научната редакция на проф. дин Людмила Горина и излиза с подкрепата на Руското общество за интелектуална история в Москва през 2013 г. Издателството е „Таус“, член на издателска група „Мамонт“. Обемът на изданието е 408 страници, с твърда корица, две цветни карти и многобройни черно-бели илюстрации. Качеството на оформление (хартия, подвързия, печат) е високо.

Рецензираната книга е едновременно нова и стара работа на С. Муртузалиев. На практика тя представлява втората му дисертация, за която вече стана дума. Завършена като текст през 1994 г., но по силата на обстоятелствата неиздадена тогава, тя вижда бял свят едва сега, през 2013 г. Логично идва въпросът – има ли смисъл този труд да бъде публикуван след почти две десетилетия? Авторът дава своя отговор в увода на книгата (с. 21). Той признава, че отделни новости наистина са станали факт, но е категоричен, че сериозни изменения по конкретната проблематика за този период няма. Като автор, който следи внимателно излизащата литература по въпроса, Муртузалиев утвърждава нуждата от подобно издание, което остава единствено по дадената тема и период в руската (а и в българската) историческа наука.

Монографията включва съдържание (на руски, български и английски), увод, пет глави и заключение. Приложени са още списък на използваната литература и три резюмета на книгата – отново на руски, български и английски език. Българският превод на съдържанието и резюмето е дело на Елка Дроснева. Наличието на българско резюме е определен плюс на изданието, тъй като книгата заслужава интереса на българските изследователи. Разбира се, най-добре би било читателят в този случай да премине към същинския текст, изпъстрен с детайли, които никое резюме не е в състояние да изчерпи.

Трудът на Сергей Муртузалиев е историографско изследване. Обект на това изследване е руското историческо познание за България и българите под османска власт. Ученият проследява онова, което се знае и пише в Русия за един съвсем конкретен етап от българското минало – ранните векове на османското владичество. Този времеви отрязък в изследването на Муртузалиев е дефиниран от края на XIV (падането на България под османска власт) до края на XVI в. („началото на кризата на Османската империя“). Как се развива в Русия знанието за българите от „османския период“? На този въпрос авторът посвещава основната част от изследването си. Прегледът на руската историопис започва от съвременните на събитията автори и текстове, с най-ранни представители от самия край на XIV – началото на XV в. Вървейки през следващите векове на бурно развитие на руската история и историческа наука, анализът на Муртузалиев завършва постиженията на руската българистика с навечерието на Кримската война.

От съображения за краткост изследователят често нарича ранните векове на османското владичество в българските земи „османски период“. Впрочем не понятието, а изборът на горната граница предизвиква съмнения. Съгласно една традиционна представа в европейската историческа наука, краят на XVI в. се възприема като важен предел в развитието на Османската империя – начало на кризисни процеси. В действителност тази концепция е твърде схематична и не дотам точна. Османската империя не дава предполагаемите признаци на голяма криза чак до края на XVII в. Още по-малко оправдана е подобна периодизация от гледна точка на положението на българите. В последните десетилетия в повечето български изследвания като условен вододел между „ранните векове на осман-

ското владичество“ и „начало на Възраждането“ се приема Карловацкия мир (1699 г.) Ако трябва да изходим от фактора „дълбочина на обществените промени“, истинската граница трябва да бъде изместена дори към още по-късен момент. В заглавието на първа глава, за която ще стане дума по-долу, авторът определя периода от края на XIV до края на XVI в. като „установяване на османско владичество“. Това обаче също не е сполучливо, тъй като практически във всичките си параметри османската държавна и обществена система е установена в българските земи най-късно през втората половина на XV в. Проф. Мургузалиев сам посочва условния характер на своята периодизация на „османския период“ и трудността да се дефинира точна времева граница. И все пак трябва да се съжалява, че е избрал за горна граница именно края на XVI в. С това той поставя изследването си в изкуствена хронологична рамка и чувствително ограничава обхвата на включените в него данни. В интерес на истината, по-късни събития не липсват, но читателят само би спечелил, ако те бяха повече.

По отношение на застъпеното в изследването пространство, също би могло да се желае още. Когато пише за българските земи, авторът като цяло изхожда от настоящата територия на България. Това, за съжаление, допълнително ограничава обема на включения материал. По този начин читателят пропуска например възможността да проследи руските представи и изследвания за дейността на Охридската архиепископия. Последната, независимо от всички обстоятелства, носи името „Всебългарска“ до края на съществуването си и освен това има активни връзки с Русия. Такова пространствено ограничаване вероятно е породено от наложените някога на съветската наука забрани от страна на политическите фактори. За съжаление, подобни ограничения не са съвсем отминали и все още влияят на изследователите, включително поради перипетиите на националния въпрос на Балканите и днешните сложни политически реалности.

Независимо от посочените изкуствени ограничения в базата на изследването, Сергей Мургузалиев провежда блестящо своя анализ на руската историопис по избрания проблем. Познаването на историографските извори е с огромен диапазон (автори и текстове от началото на XV до средата на XIX в.). Богатият списък с използвана литература на свой ред свидетелства за отлична информираност на автора върху класическите и актуалните научни изследвания по засегнатите въпроси.

Първа глава на книгата е „История на установяването на османското владичество в българските земи (XV–XVI в.) и неговите последици“ и има спомагателна функция в общата схема на изследването. Тя изяснява на читателя историята на османското завоевание на България, положението на българите под османска власт и османската държавна уредба на Балканите до края на XVI в. Добре са представени етнодемографските, социалните и религиозните измерения на живота в Османската империя. Тази част от текста е особено необходима за читателите, които не са подробно запознати с българската и османската история. За книга, която излиза в Москва на руски език, това е голямото мнозинство от предполагаемата аудитория. В главата са дефинирани основни понятия и събития, които ще са необходими за възприемането на историографския преглед в следващите части на изложението. Дори и за компетентния български читател текстът на главата представлява интерес с подхода и включените факти.

Централната част на изследването заемат главите от втора до пета. Те проследяват в хронологичен ред развитието на руската българистика по темата за османския период в България (XV–XVI в.). Втората глава се нарича „Началният етап на османското господство в България в руската историопис от XV до XVIII в.“. Тя е разделена на две: познания за българската история в Русия до XVII в. и такива през XVIII в. Като начало на процеса по натрупване на знания за България и българите (по дадения проблем, а не изобщо) авторът посочва сведенията от св. Киприян, митрополит Московски, и от митрополит Григорий Цамблак. Към трудовете на висшите духовници, дошли от България в Русия, се добавя информация от руски монаси, намиращи се в манастири на Балканите. Основното в тази информация е османското нашествие и завоюването на България. По-нататък С. Мургузалиев проследява българската тема в руската агиографска литература. По-специално място тук заема Житието на св. Георги Нови Софийски, чрез което русите научават за ислямизацията в българските земи и за отпора на българите срещу нея. Използването на Житието от страна на старообрядците през XVII–XVIII в. с добавени „удобни“ за тях акценти води изследователя до заключението, че българските сюжети в руската книжнина са свързани

преди всичко с важни за русите въпроси. Подобно заключение впрочем не изненадва. В по-нататъшното изложение такива изводи се срещат неведнъж. Текстът на главата заслужава адмирации, тъй като проследява огромен кръг текстове с разнороден жанр: хронографии, „хождения“ (описания на пътешествия), мемоари, политически трактати и пр. Има и отделни пропуски, като „Житията на светиите“ на св. Дмитрий Ростовски, от които също е възможно да бъде почерпан материал. Но тези пропуски, някои неволни, други породени от ограничението обем, са обясними при даденото количество историографски извори.

Според Муртузалиев един от главните фактори, които провокират интереса на русите през XV–XVI в. към българската съдба под османска власт, е тяхната собствена борба с татарите. Оттук идва паралелът турци – татари – мюсюлмани срещу българи – руси – православни. Самите османци, първо като съюзени на татарските ханове, а после и като директен противник, все по-пряко интересуват руското общество през XVII–XVIII в. Знанията за османската политическа, военна и административна система нарастват значително. Особено съществено за русите е положението на Православната църква в земите на османците. Силната роля на религията в руското общество води до натрупване на повече знания и за мюсюлманството, разбира се, главната цел е то да бъде оборвано по-ефективно. Проф. Муртузалиев изследва какво място в този контекст заемат българите. Извънредно важно наблюдение, направено от други учени, се потвърждава и от него – в руската книжнина от XVI – началото на XVIII в. образът на българите избледнява, сведенията за тях се разреждат, като почти винаги се изчерпват със съществуващата някога, но паднала под турска власт държава. Съдбата на българите впоследствие се слива с общата съдба на балканските християни. Дори етническото име „българин“, макар и да не изчезва съвсем в руските текстове, все по-често е заместено с „грък“ или „сърбин“. Ученият отбелязва нарастване на количеството знания за българите и проявяване на представата за тях през втората половина на XVIII в., но все още в недостатъчна степен.

Трета глава е „*Българо-турски сюжети в обобщаващите трудове по история на Русия от XVIII в.*“. Материалът тук е отделен от предходната глава не по хронологичен, а по съдържателен признак. Предмет на анализа в главата е новото направление в руската историопис, дошло на научното поле в резултат на Петровите реформи. Измежду водещите имена в това направление Муртузалиев се спира на шестима автори, от които най-вече на Василий Татишчев (1685–1750), Михаил Ломоносов (1711–1765) и Михаил Шчербатов (1733–1790). Въпросните автори, считани за своеобразни „патриарси“ на модерната историопис в Русия, са „преслушани“ от учения по изследваната от него тема. В тях се откриват известен брой сведения за българската история, но не особено много, и преди всичко за тази от Средновековието. В хода на редуващите се през века руско-турски войни обаче логично нарастват знанията за Османската империя. Ключова на този етап е османската история в политически и военен аспект. Религиозните въпроси също остават значими за руския читател. Що се отнася до българите от XV–XVI в., информацията, която дават трудовете на Татишчев и Шчербатов, е оскъдна, а у Ломоносов съвсем липсва. Сергей Муртузалиев коментира обстойно научната полемика на Ломоносов с немския историк на руска служба Герхард Фридрих Милер (1705–1783). Това, което липсва в главата, е преглед на самите трудове на Милер за сведения по темата. За сметка на това, в края на главата изследователят анализира произведенията на императрица Екатерина II (1762–1796), доколкото те също могат да дадат много важна информация. Това е информацията за връзката между историческите знания за българите и политическите планове на владетелката. В този аспект изследването стига до закономерни изводи – макар императрицата да е активно ангажирана с балканския въпрос, тя все още не забелязва българите като достатъчно значим политически субект на полуострова. Както авторът на книгата посочва: „*Във „века на Екатерина“ времето на България още не е настъпило...*“ (с. 202).

Следващата, четвърта поред глава, е „*Българската проблематика в руската историопис през първата половина на XIX в.*“. Първата част от нея третира „*История на Руската държава*“ („*История Государства Российского*“) на Николай Михайлович Карамзин (1766–1826) и сведенията за българската и османската история от XV–XVI в. в нея. Очеркът, посветен на Карамзин и неговото жалонно произведение, дава добра представа за методите и възгледите на прочутия руски историк, за плюсовете и минусите в работата му. По оценката на Муртузалиев общата цел на Карамзин – да напише подробна история на Русия, не предполага специална насоченост към българската и османската тематика. Позо-

вавания на отделни факти все пак има, особено в т.нар. „Примечания“, и като цяло трудът на Карамзин прави малка стъпка напред в руската българистика. Главното достойнство на Карамзиновата „История“ в случая се търси не толкова в сведенията за българската история в ранните векове на османската власт, колкото в нещо по-различно: събудения интерес към историята на южните славяни. При широката популярност на Карамзин сред руските читатели този ефект не е за подценяване.

Сравнително по-малко стойност по интересуващата автора проблематика имат циркулиращите в началото на XIX в. в Русия „всеобщии истории“. Информацията в тях почти се изчерпва с онава, което е от интерес за западноевропейците: трагичната за западните рицари битка при Варна (1444) и странната за тях практика на османците за набиране на еничари чрез девширме. Българското етническо име впрочем дори не се и споменава в тези примери. Без значение дали са преводни или пък руски, но повлияни от западни исторически визии, дадените съчинения носят отпечатъка на схематични идеи, като наличието на „главни“ и „не-главни“ народи, на „тъмни“ и „безплодни“ епохи и т.н. Поставена в подобна перспектива, българската история от периода XV–XVI в. е в най-лошата комбинация: история на „не-главен“ народ в „тъмна“ епоха. Според Муртузалиев известен прогрес, макар и малък, е отбелязан с работите на Тимофей Грановски (1813–1855) и на Алексей Хомяков (1804–1860). Независимо че стоят на противоположни позиции – първият е „западник“, а вторият – славянофил, и двамата по свой начин допринасят да се запознае руското общество с тежкото състояние на славяните под османско владичество и с надеждите им за освобождение. По-ключово значение има тук силният апел на славянофилите като Хомяков за подкрепа на поробените братя на юг от Дунав. Постепенно, според Муртузалиев, в Русия през първата половина на XIX в. се оформят донякъде две посоки на изследване: османистика, като част от руското „востоковедение“ (изтокознание, ориенталистика), и българистика, като част от славистиката. Нито османистиката обаче, нито българистиката на този етап могат да се разглеждат като самостоятелни научни направления.

Последната пета глава е логично продължение на последните страници от четвъртата. Озаглавена е „*Първи стъпки на славистиката в Русия за проучване историята на България от XV–XVI в.*“. В началото на главата авторът прави преглед на историческите проучвания за славяните от първата третина на XIX в. Особено важна роля се отделя на кръга от учени около граф Николай Румянцев (1754–1826), които активно разработват славянската проблематика. В числото на проучваните от тях проблеми влизат и български, най-вече проблемът за етногенезиса и средновековната история. Сред имената с принос за раздвижване на интереса към българското минало са митрополит Евгений Болховитинов (1767–1837), Павел Строев (1796–1876) и Алексей Спиридов (ок. 1785–ок. 1830). В този контекст като най-важна се посочва работата на Виктор Тепляков (1804–1842). Увеличеният интерес към българите, според Муртузалиев, се дължи в не по-малка степен на войните между Русия и Турция: тази от 1806–1812 и особено тази от 1828–1829 г. В хода на последната Виктор Тепляков извършва първото в руската практика специализирано пътуване из българските земи със задача да проучи древностите на Мизия и Тракия. Но самият Тепляков не е историк, а поет, и в резултат от неговото пътешествие излизат само неговите „Писма от България“, един по същество пътеписен, а не научен текст. В тях наистина има материали по исторически въпроси, но характерът на сведенията остава основно на любителско ниво.

По-нататък текстът се фокусира върху живота и творчеството на Юрий Венелин (1802–1839). На неговото дело, предмет на противоречия сред изследователите, се отделя немалко място, защото дори и чрез противоречията Венелин, според Муртузалиев, пак работи в полза на българската кауза. В творчеството му, макар и фрагментарно, е засегната българската история в ранните векове на османското владичество. Същината в тези редове е мрачната участ на българите и двойният гнет, който те търпят – от турците като светска власт и от гърците фанариоти като духовна власт. Венелин пише и за отпора на българите срещу завоевателя, и за хайдутството. В очерка си за възхвалявания и отричания Венелин авторът се обръща и към проблемните за историографията въпроси. Сергей Муртузалиев не намира достатъчно основание Венелин да се счита за славянофил, тъй като у него отсъства противопоставяне между славяните и западния свят. Изследователят е на мнение, че Венелин формира една по-особена „славянска школа“, която силно подхранва с теми

и идеи славянофилството. Към тази школа или като преходни между нея и славянофили-те Муртузалиев отнася Николай Мурзакевич (1806–1883), Васил Априлов (1789–1847) и Николай Савелиев-Ростиславич (1815–1854). Анализът на техните трудове по отношение на изследваната тема заема важно място в главата. Отлично впечатление у българския читател оставя приобщаването на Априлов към изследването. Неговите трудове са коментирани като дело на българин, но и като на важен в дадения контекст представител на руската славистика. Не са пропуснати и практическите усилия на други българи – емигранти в Русия, като Иван Денкоглу (1781–1861), за разпространението на повече исторически знания за българите сред руското общество.

Във финала на изложението Сергей Муртузалиев разглежда зараждащото се организирано славянознание в Русия. От 1835 г. в четирите тогавашни руски университета се създават катедри по „История и литература на славянските наречия“. Четиримата учени, които са избрани да ги оглавят, са: Осип Бодянский (1808–1877) в Москва, Пьотр Преис (1810–1846) в Петербург, Измаил Срезневски (1812–1880) в Харков и Виктор Григорович (1815–1876) в Казан. На техните търсения и постижения до Кримската война (1853–1856) изложението се спира подробно. Решителният похват, който се наблюдава в развитието на руската славистика, а с нея и на руската българистика, става факт. За съжаление, по политически причини изследователите слависти са принудени да „намалят темпото“ в годините от 1847 до 1855 г. Като цяло изводът на Муртузалиев е, че към средата на XIX в. руската историческа наука вече има необходимата теоретична, изворова и организационна база за по-значителни изследвания по отношение на България и българите. Що се отнася за тежестта на отделните периоди – определено познанията и интересът към средновековието доминират в работите на руските българисти през този период, но и за проучването на ранните векове на османското владичество е създаден потенциал.

В заключението Сергей Муртузалиев обобщава главното от направените си изводи. Доколкото част от тях вече бяха маркирани в настоящата рецензия, те няма да бъдат повтаряни.

Книгата заслужава вниманието на специалистите сама по себе си. Ако към нея могат да бъдат отправени критики, те са в две посоки и двете – извиними. Едната е за липсата на някои историографски извори и на имена на автори, което при огромния обем проследени материали е съвсем обяснимо. Другото е за някои мнения и позиции, които днес изглеждат малко остарели, например характеристиката на някои историци като „прогресивни“. Основна непълнота на подхода е хронологично ограниченото изследване на османския период в България само до края на XVI в. Все пак, с оглед на многото изминало време от завършването на труда до отпечатването му, безспорно е, че редица гледни точки са се променили. И ако погледнем това изминало време по друг начин, всъщност то е доказателство за стойността на книгата. „България в сянката на полумесеца“ е напълно актуална и днес, след почти двадесет години, и то какви двадесет години, а това наистина означава много.

Както критиките, така нека и адмирациите към работата на автора да бъдат отправени в две посоки. Първата е заради сложността на изследване от подобен вид – то изисква широка компетентност по историография, османска, българска и руска история. Сергей Муртузалиев покрива тази сложна и понякога разнородна материя с непохватим професионализъм. Втората адмирация е заради нуждите на историческата наука – подобни историографски изследвания са необходими на историците и в Русия, и в България, а вероятно и другаде. За съжаление, днес все по-малко автори пристъпват към такава задача. В резултат, трудове като представения ще стават още по-необходими и оттам като резултат – в бъдеще все по-малко хора ще са в състояние да ги напишат. Книгата на Сергей Муртузалиев е гаранция за това, че подобен порочен кръг няма да се случи поне в рамките на дадената проблематика.